

द्वितीयः पाठः

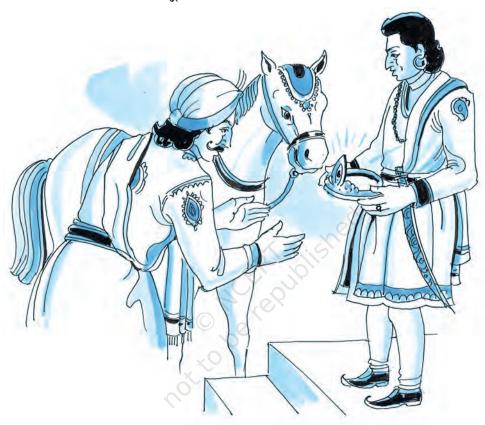
न त्वं शोचितुमर्हसि

संस्कृत साहित्य में अश्वघोष की गणना भास एवं कालिदास जैसे उच्च्कोटि के महाकिवयों में की जाती है। दार्शनिक महाकिव अश्वघोष की कृति बुद्धचरितम् का संस्कृत साहित्य में अद्वितीय स्थान है। अश्वघोष का लक्ष्य बुद्ध के उपदेशों को काव्य के माध्यम से जनसाधारण तक पहुँचाना था। प्रस्तुत पाठ बुद्धचरितम् के छठे सर्ग से संकलित है।

इसमें जब सिद्धार्थ महाभिनिष्क्रमण के लिए गृहत्याग करते हैं, तब सारथी छन्दक उन्हें भार्गव आश्रम तक पहुँचाता है। वे वहाँ से आगे अकेले जाने का ही निश्चय करते हैं। छन्दक को राजमहल की ओर जाने के लिए कहने से पूर्व वे उसकी स्वामिभिक्त की प्रशंसा करते हैं।

ततो मुहूर्ताभ्युदिते जगच्चक्षुषि भास्करे।
भार्गवस्याश्रमपदं स ददर्श नृणां वरः ॥१॥
सुप्तिवश्वस्तहरिणं स्वस्थस्थितिवहङ्गमम्।
विश्रान्त इव यद् दृष्ट्वा कृतार्थ इव चाऽभवत् ॥२॥
स विस्मयनिवृत्त्यर्थं तपः पूजार्थमेव च।
स्वां चानुवर्तितां रक्षन्नश्वपृष्ठादवातरत् ॥३॥
अवतीर्य च पस्पर्श निस्तीर्णमिति वाजिनम्।
छन्दकं चाब्रवीत्प्रीतः स्नापयन्निव चक्षुषा ॥४॥
इमं तार्क्ष्योपमजवं तुरङ्गमनुगच्छता।
दर्शिता सौम्य मद्भिक्तिर्विक्रमश्चायमात्मनः ॥5॥

को जनस्य फलस्थस्य न स्यादिभमुखो जनः। जनीभवति भूयिष्ठं स्वजनोऽपि विपर्यये ॥६॥

इत्युक्त्वा स महाबाहुरनुशंसिचकीर्षया। भूषणान्यवमुच्यास्मै सन्तप्तमनसे ददौ ॥७॥ मुकुटाद्दीपकर्माणं मणिमादाय भास्वरम्। ब्रुवन्वाक्यमिदं तस्थौ सादित्य इव मन्दरः ॥८॥ अनेन मणिना छन्द प्रणम्य बहुशो नृपः। विज्ञाप्योऽमुक्तविश्रम्भं सन्तापविनिवृत्तये ॥९॥ 10 भास्वती

जरामरणनाशार्थं प्रविष्टोऽस्मि तपोवनम्।
न खलु स्वर्गतर्षेण नास्नेहेन न मन्युना ॥१०॥
तदेवमभिनिष्क्रान्तं न मां शोचितुमर्हसि।
भूत्वापि हि चिरं श्लेषः कालेन न भिवष्यित ॥११॥
ध्रुवो यस्माच्य विश्लेषस्तस्मान्मोक्षाय मे मितः।
विप्रयोगः कथं न स्याद् भूयोऽपि स्वजनादिति ॥१२॥
यदिष स्यादसमये यातो वनमसाविति।
अकालो नास्ति धर्मस्य जीविते चञ्चले सित ॥१३॥
एवमादि त्वया सौम्य विज्ञाप्यो वसुधाधिपः।
प्रयतेथास्तथा चैव यथा मां न स्मरेदिष ॥१४॥
अपि नैर्गुण्यमस्माकं वाच्यं नरपतौ त्वया।
नैर्गुण्यात्त्यज्यते स्नेहः स्नेहत्यागान्न शोच्यते ॥१५॥

शब्दार्थाः

शोचितुम् - शुच् + तुमुन्, शोक करने के लिए। अभ्युदिते - अभि + उद् + इ + क्त + सप्तमी एकवचन, उदय होने पर। ददर्श - देखा।

विश्रान्त इव - थके हुए की तरह।

अनुवर्तितां - अनु + वृत् + इन् + तल्, अनुवर्तिनः भावः अनुवर्तिता (आचरण

को)।

अवातरत् – अव + त*िं* + लङ्, प्र.पु. एकवचन, उतर गया।

अवतीर्य - अव + त*ि* + ल्यप्, उतरकर।

पस्पर्श - स्पृश् + लिट्, प्र. पु. एकवचन, स्पर्श किया।

निस्तीर्णम् – निस् + ति + कत, पार लगाया। तुरङ्गमनुगच्छता – घोड़े का अनुसरण करते हुए।

जनीभवति - अजनो जन: भवति इति, (विपरीत) स्वजन का सामान्य हो

जाना।

भूयिष्ठं - अतिशयेन बहु + इष्ठन् भ्वादेशे युक् च, अत्यधिक।

विपर्यये – विपरीत अवस्था में। **चिकीर्षया** – करने की इच्छा से।

सन्तप्तमनसे - दु:खी मनवाले को (दानार्थे चतुर्थी)।

भास्वरमणिम् - चमकीली मणि को।

तस्थौ - स्थित हुए।

बहुश: – बार-बार।

स्वर्गतर्षेण - स्वर्ग की इच्छा से।

न मन्युना - क्रोध से नहीं।

श्लेषः - संयोग (मिलन)।

विप्रयोगः - वि + प्र + युज् + घञ्, वियोग।

यातः - या + क्त, गया।

जीविते - जीव् + क्त, सप्तमी एकवचन, जीवन।

विज्ञाप्यः - वि + ज्ञा + णिच् + पुक् + यत्, निवेदित (किया जाये)।

प्रयतेथाः - प्र + यत् + विधिलिङ्, म.पु. एकवचन, प्रयत्न करो।

नैर्गुण्यम् - निर् + गुण + ष्यञ्, निर्गुणता।

न शोच्यते – शोक का पात्र नहीं।

12 भास्वती

सन्धिविच्छेदः

जगच्चक्षुषि - जगत् + चक्षुषि

चानुवर्तिताम् - च + अनुवर्तिताम्

रक्षन्नश्वः – रक्षन् + अश्वः **स्नापयन्निव** – स्नापयन् + इव

तार्क्योपम - तार्क्य + उपम

अभिमुखो जनः - अभिमुखः + जनः

स्वजनोऽपि - स्वजन: + अपि

इत्युक्त्वा - इति + उक्त्वा

भूषणान्यवमुच्य - भूषणानि + अवमुच्य

बहुशो नृपः - बहुशः + नृपः

प्रविष्टोऽस्मि - प्रविष्ट: + अस्मि

तपोवनम् - तपः + वनम्

स्याद्भ्योऽपि - स्यात् + भूयः + अपि

वनमसाविति – वनमसौ + इति

प्रयतेथास्तथा - प्रयतेथा: + तथा

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

(क) अयं पाठ: कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलित:?

(ख) बुद्धचरितस्य रचयिता क: अस्ति?

(ग) नृणां वर: क: अस्ति?

(घ) अश्वपृष्ठात् कः अवातरत्?

(ङ) स्नापयन्निव चक्षुषा प्रीत: कम् अब्रवीत्?

	,	
2	मागां जा ज्यां च	3313
۷.	पणवाक्यन	उत्तरत-
	v	

- (क) स्वजनस्य विपर्यये का स्थिति: भवति?
- (ख) महाबाहु: सन्तप्तमनसे किं ददौ?
- (ग) बुद्ध: किमर्थं तपोवनं प्रविष्ट:?
- (घ) त्वं कीदृशं मां न शोचितुमर्हिस?
- (ङ) कस्मिन् सित कस्य अकाल: नास्ति?

3. अधोलिखितेषु सन्धिं कुरुत-

त्यागात् + न, च + एव, विश्लेषः + तस्मात्, न + अस्नेहेन, बहुशः + नृपः

4. अधोलिखितेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत-

सुप्त:, विश्रान्त:, दृष्ट्वा, अवतीर्य, भूयिष्ठम्, आदाय, विज्ञाप्य, वाच्यम्

- 5. अधोलिखितश्लोकयोः हिन्दी/आङ्गलभाषया अनुवादः कार्यः
 - (क) मुकुटाद्दीपकर्माणं मिणमादाय भास्वरम्।ब्रुवन्वाक्यिमदं तस्थौ सादित्य इव मन्दर:।।
 - (ख) जरामरणनाशार्थं प्रविष्टोऽस्मि तपोवनम्। न खलु स्वर्गतर्षेण नास्नेहेन न मन्युना।।
- 6. 'न त्वं शोचितुमर्हिस' इति पाठस्य सारांशः मातृभाषया लेखनीयः।

7. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) न त्वं " अर्हसि।
- (ख) स ददर्श आश्रमपदम्।
- (ग) स विस्मयनिवृतयर्थं च।
- (घ) जनीभवति भूयिष्ठम् विपर्यये।
- (ङ) अकाल: " धर्मस्य।

14 भास्वती

8.	विशेष्य-विशेषणयोः योजनं कुरुत-		
	(क) भास्करे	(क) अभिमुख:	
	(ख) जन:	(ख) भास्वरम्	
	(ग) मणिम्	(ग) जगच्चक्षुषि	
	(घ) जीविते	(घ) अभिनिष्क्रान्तम्	
	(ङ) माम्	(ङ) चञ्चले	
9.	उदाहरणानुसारं विग्रहपदानि आधृत्य समस्तपदानि रचयत		
	विग्रहपदानि	समस्तपदानि	
	न स्निग्धः	अस्निग्ध:	
	आदित्येन सह		
	स्वर्गीय तर्षः		
	न काल:		
	महान्तौ बाहू यस्य सः		
	वसुधायाः अधिपः		
10.	अधोलिखितपदानां विपरीतार्थकपदैः मेलनं कुरुत-		
	पदानि	विपरीतार्थकपदानि	
	(क) सुप्त:	(क) चञ्चल:	
	(ख) अवतीर्य	(ख) रङ्क:	
	(ग) स्वजन:	(ग) जागृत:	
	(घ) नृप:	(घ) आरुह्य	
	(ङ) ध्रुव:	(ङ) परजन:	

योग्यताविस्तारः

अश्वघोष:

- अश्वघोष: संस्कृतसाहित्यस्य सुप्रसिद्ध: कवि:। अस्य काल: ईशाया: प्रथमशताब्दी स्वीक्रियते। अयं सम्राट्किनष्कस्य समकालिक: आसीत्। अस्य कवे: सौन्दरनन्दम्, बुद्धचिरतम् शारिपुत्रप्रकरणं च रचनात्रयं विद्यते। अस्य रचनासु बुद्धोपदेश एव प्रमुखरूपेण दृश्यते। महाकवे: अश्वघोषस्य रचना: तिब्बते चीनदेशे च प्रसिद्धाः।

सौन्दरनन्दम्

- सौन्दरनन्दम् अष्टादशसर्गात्मकं प्रथमं महाकाव्यम् उपलभ्यते। अस्मिन् महाकाव्ये बुद्धोपदेशस्य कथाया वर्णनम् अस्ति। बुद्धः विमातृजं स्वभार्याप्रेमपाशबद्धं नन्दम् उपदिशति। नन्दः बुद्धोपदेशप्रभावेण सांसारिकसुखं परित्यज्य प्रव्रज्यां स्वीकरोति। शारिपुत्रप्रकरणम् इति नाटिका खण्डितावस्थायां लभ्यते।

बुद्धचरितम्

- बुद्धचरितम् अश्वघोषस्य प्रसिद्धं महाकाव्यम् अस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये सप्तदश सर्गाः उपलभ्यन्ते। तत्र महात्मनः बुद्धस्य सर्वाङ्गीणचरितं निबद्धमस्ति। यथा-अभिनिष्क्रमणं, तपोवनगमनं, यशोधराविलापः, मगधयात्रावर्णनम्, सिद्धार्थस्य बुद्धत्वप्रापणम्, धर्मप्रचारः, शिक्षाप्रसारः इत्यादयः विषयाः सरलया भावपरिपूर्णया हृदयावर्जकशैल्या वर्णिताः।

भाषाज्ञानम्

- न मां शोचितुमर्हसि-तुमुनन्तपेदन अर्हधातोः प्रयोगेण अनुरोधः निवेदनं वा प्रकटीभवति। एवमेव अन्यानि वाक्यानि रचनीयानि।
 - 1. रात्रिर्जाता, अतः त्वं स्वप्तुम् अर्हसि।
 - 2. गुरु: इमं मम अपराधं क्षन्तुमर्हति।
 - 3. इदानीं यूयं गन्तुमर्हथ।

जगच्चक्षुषि भास्करे - सूर्य: संसारस्य नेत्ररूपेण निरूपित:, यथा श्रुतौ - ''तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्।''

